УДК 811.111:81'25

Тетяна Оршинська, Уляна Потятиник
(Львів)

СОЦІОЛІНГВІСТИЧНА ЛІТЕРАТУРА В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ І ДИЛЕМИ

Метою цієї статті є знайомство з наявною на сьогоднішній день літературою з соціолінгвістики – відносно новою галуззю лінгвістичних досліджень, без якої не обійтися сучасним перекладачам та перекладознавцям.

Ключові слова: *предметне поле соціолінгвістики, соціальні аспекти мовлення, мовна політика, соціолінгвістична компетенція.*

Key words: *subject field of sociolinguistics, social aspects of speech, speech policy, sociolinguistic competence.*

Соціолінгвістика, яка є взагалі відносно новою галуззю досліджень, на наших теренах має особливо недовгу традицію, що, зрозуміло, пояснюється особливим характером її предметного поля, який не зовсім "в'язався" із ідеологічним тлом радянського часу, адже до кола питань, які вона розглядає, входять такі дражливі проблеми, як мовна політика, мовний контакт, мовна інтерференція тощо. Здавалося б, що зараз, коли колишні ідеологічні й політичні перепони вже в минулому, всі ці питання мали б активно осмислюватися і переосмислюватися, і напрацьоване мало б "осідати" в підручниках та довідниках, але, як з'ясовується, це відбувається це не зовсім так.

Без ґрунтовних соціолінгвістичних знань не може бути успішним жоден переклад, адже соціолінгвістична компетенція є неодмінною складовою загальної комунікативної компетенції, яка допомагає перекладачеві краще зорієнтуватися в мовленнєвій ситуації, оскільки відноситься і до знань, і до вміння застосовувати ці знання під час спілкування в актуальній комунікації. Як писав М. Бахтін: *"Слово схоже на міст, перекинутий між мною та іншими. Якщо,з одного боку, він опирається на мене, то, з іншого боку, він опирається на мого співрозмовника. Слово є спільною територією між мовцем та співрозмовником"* [7, с.124]. Комунікативна (а, отже, і соціолінгвістична) компетенція допомагає перекладачеві знайти цю "спільну територію" і адекватно відтворити її засобами іншої мови.

У дискусії про наявну на сьогоднішній день літературу в галузі соціолінгвістики, що є до послуг українських перекладачів та перекладознавців, слід, мабуть, розрізняти літературу, що вийшла англійською (можливо, німецькою та французькими мовами), але насамперед, англійською і розрахована на студентів-англістів, з одного боку, та соціолінгвістичні підручники та довідники рідною мовою, орієнтовані на філологічні, мовознавчі, прикладні та іншого ґатунку спеціальності та факультети, з іншого. Спостерігаються відмінності між цими двома категоріями в багатьох відношеннях. По-перше, розбіжності виявляються з огляду на коло заторкуваних проблем. По-друге, понятєвий апарат, яким вони оперують, дещо відмінний. Підхід до ілюстративного матеріалу також є іншим. Але якщо розглядати їх в загальному, з перспективи ідейно-теоретичних засад, то, як це не дивно на теренах раціонального дискурсу, спостерігаємо ідеологічний водорозділ, який бачимо в країні загалом. У підручниках/словниках/довідниках простежується, знову-ж таки, при всій декларованій об'єктивності наукового підходу, або західний або східний вектор. Це зумовлено, зрозуміло, особливостями предметного поля соціолінгвістики, яка, на відміну від інших лінгвістичних галузей, вразлива до тих чи інших ідеологічних тлумачень. Така "векторизація" практично виявляється в таких свідомих чи несвідомих рішеннях дослідника як: відмежування від мовної ситуації у власній країні; відповідно, уникання аналізу на україномовному матеріалі; ігнорування вітчизняних розвідок з відповідної галузі як попередників так і сучасників. Це, окрім ідеологічної заангажованості, може бути викликане

також боязню ставити під сумнів стереотипи, підвищеною учуленістю чи нерозумінням соціомовних процесів в Україні.

Проаналізуємо, що має до своєї диспозиції студент, перекладач, науковець чи будь-хто в Україні, в якого є просто зацікавлення подібними проблемами. З найновіших видань англійською ми маємо "Словник соціолінгвістичних та етнолінгвістичних термінів" М. Олікової, А. Семенюк та О. Тарнавської[6] та "Соціальні аспекти мовлення" А.Ніколенка [4], які за своєю суттю є таким собі хрестоматійним викладом основної соціолінгвістичної проблематики, хоча й упорядковані за різним принципом (перше – як словник, в алфавітному порядку, друге – як підручник). Українською мовою маємо кілька посібників із соціолінгвістики, які підготувала професор ЛНУ ім. І.Франка Г.Мацюк, (маємо, правда, дуже умовно, оскільки вони більшою мірою відбивають історію розвитку соціолінгвістичних студій в Україні, ніж акцентують на важливих аспектах мовного сьогодення) [2; 3] та "Соціолінгвістику" Л. Антошкіної, Г. Красовської, П. Сигеди, О. Сухомлинова [1] – підручник, що вийшов у Бердянську і є, фактично, українським перекладом "Социолингвистики" В. Бєлікова і Л.Крисіна, що вийшла друком в Росії у 2001 році.

Отже, у "Словнику соціолінгвістичних та етнолінгвістичних термінів" [6] спостерігаємо невиправдане обмеження соціолінгвістичних розвідок на рідних теренах генералізованими висновками, до яких дійшли на матеріалі інших мов (зокрема англійської, але особливо російської) та які імпліцитно застосовують до української мови чи до мовної ситуації в Україні. Висвітлення тем, пов'язаних із білінгвізмом, диглосією, вибором і перемиканням мовного коду, плануванням мовної політики тощо звучить непереконливо і навіть дивно, коли так помітно відсутня українська перспектива. Зокрема в статті *Language Situation,* якій загалом відведено 17 сторінок, мовній ситуації в Україні присвячено 7 речень, в той час як мовна ситуація в Канаді, Швейцарії, Індії, Нігерії, Уганді тощо описані в деталях на кількох сторінках кожна. Причому ці загальні кілька речень навіть віддалено не дають уявлення про специфіку білінгвальної ситуації в Україні, не визначають співвідношення функцій і сфер вживання кожної з мов чи виявлення ступеня взаємної толерантності або ж конфліктності у відносинах різномовних громад в Україні.

Те саме стосується й "Соціальних аспектів мовлення" А. Ніколенка [6]. У цьому підручнику українська соціомовна перспектива взагалі не представлена. Автор навіть не робить спроб припасувати підручник, який немов розрахований на американського студента, до проблематики даного мовного простору. І якось навіть дивно, коли в розмові про змішані типи мов, зокрема креольські мовні утвори, автори обох видань наводять приклади з найрізноманітніших креольських мов, і навіть побіжно не згадують "суржик", чи білоруську "трасянку", з особливостями побутування котрих студенти об'єктивно краще ознайомлені, і котрим помогти збагнути соціальні передумови, природу, реальні чинники впливу на ці явища є значно важливіше та актуальніше порівняно з далекими і абстрактними мовами змішаного типу.

Незрозуміло, чому автори, опираючись на величезний матеріал, напрацьований західними і російськими соціолінгвістами, оминають увагою теоретичні доробки та дані польових досліджень своїх українських колег. У бібліографічному описі помітно відсутні праці Л.Масенко, С.Караванського, О.Сербенської, Л.Ставицької, О.Пахльовської, В.Радчука, В.Труба, О.Рудої та багато інших, з яких можна було б почерпнути цікаві дані про вітчизняну специфіку функціонування мовлення змішаного типу, про мовну політику, суржик, формування сучасного двомовного соціуму та субмови на українських теренах. Окрім того, соціолінгвістичні розвідки американських дослідників, зокрема, Ю.Шевельова (George Shevelov), чия монографія "Внесок Галичини у формування української літературної мови" до недавнього часу залишалася найґрунтовнішим описом галицького варіанта літературної мови та його ролі у становленні норм загальнонаціонального стандарту. Що дуже важливо, у ній автор (як і в інших своїх працях про формування української літературної мови) обстоював її полідіалектний характер, виступаючи проти обмеження бази літературної мови полтавсько-київським діалектом. Крім того, надзвичайну цінність для

соціолінгвіста становить також його праця "Українська мова в першій половині 20 ст.: стан і статус", в котрій він накреслив об'єктивну лінгвістичну картину розвитку української мови в перші чотири декади 20 ст., шляхи формування її загальнонаціонального літературного стандарту, унормування правопису і термінології, історію лексикографічної теорії і практики, і все це на тлі постійної суспільної, культурної, ідеологічної протидії. Власне Ю.Шевельов проаналізував типи мовної політики щодо української мови з боку урядів панівних націй у різних частинах України. Зокрема він детально описав як, поряд із зовнішнім звуженням сфер функціонування української мови, впроваджувалася практика так званої внутрішньої русифікації, котра полягала у втручанні у внутрішню структуру мови та зміщення природних процесів мовного розвитку і примусовому спрямуванні їх у бік максимального зближення лексичного складу й граматичної будови української мови з російською. З огляду на це, донині згадана праця Ю. Шевельова належить до чи ненайглибших соціолінгвістичних розвідок про мовну політику. Жодної згадки про Шевельва не знаходимо в соціолінгвістичному словнику-довіднику групи авторів чи у підручнику А. Ніколенка. Що вкрай дивно, бо, як зазначає відомий український соціолінгвіст Л.Масенко, "поступова зміна парадигми лінгвістичних досліджень в Україні, формування нових лінгвістичних напрямів відбувається під знаком Шевельова" [2, с. 53]. Переоцінити його значення для української соціолінгвістики неможливо.

Тому, власне, дивно, що українські дослідники-соціолінгвісти, аналізуючи питання мовної політики, пропонують найрізноманітніші приклади, від відновлення автохтонних мов у Ірландії та Уельсі до відродження та розбудови івриту в Ізраїлі при створенні країни в 1948 році, а наглядна, ретельно проаналізована картина на власномовному матеріалі, що, як відомо, оптимізує засвоєння матеріалу студентами, бо є частиною власного досвіду, залишається поза увагою. Що це: інерція, боязнь відійти від шаблону і страх висловити думку, яка якимось чином розходиться із позицією російських колег чи банальне незнання?

Як відомо, соціальне тло, на якому живе і розвивається мова, неодмінно різне у різних країнах; комбінація факторів, що спрямовують розвій мови у певному напрямку, завжди є унікальною в тому чи іншому суспільстві. Тому соціолінгвістика однієї мови не може бути механічно перенесеною на соціолінгвістику іншої. І не тільки тому, що показники певних, навіть часто універсальних явищ, як, скажімо, перемикання мовного коду, будуть прогнозовано відмінними, а ще й тому, що певні процеси й феномени, актуальні для української мови, можуть бути маргінально актуальними для англійської, і навпаки. Специфіка конкретної мови неминуче вносить корективи в понятєвий апарат, предметне поле, а отже й методологію науки, а отже соціолінгвістичні видання, що публікуються на рідних теренах, за самоочевидною логікою, повинні бути прив'язаними до свого власного мовного *modus operandi*. Питання "імунітету мовної ідентичності" (Л. Масенко), "мовного конфлікту особистості", вибір мовного коду, легітимація чи делегітимація мови тощо є особливо злободенними для соціолінгвістики у вітчизняному соціомовному просторі. Натомість у "Соціолінгвістиці" що є, фактично, перекладеною версією "Социолингвистики" Бєлікова та Крисіна, ілюстративним матеріалом є російська мова, а категоризація багатьох понять є хибною проекцією тлумачення відповідних явищ російської соціолінгвістики на українську ситуацію.

Соціолінгвістика, яка в своїй основі сформувалась на базі англійської мови, відображає специфіку тих соціомовних контекстів, у яких перебувала і перебуває англійська мова у всіх своїх варіантах і формах. Як слушно зауважує Г.Мацюк, репертуар питань, що формують предметну сферу досліджень із соціолінгвістики, слугує маркером тієї чи іншої лінгвістичної традиції [3,с.8]. Можна піти далі і сказати, що такий репертуар слугує також маркером певного мовного довкілля, в якому працює дослідник. Мовна ситуація визначає і підказує проблематику. Тому зрозуміло, що соціолінгвістичне вивчення інших мов привносить нові дані щодо інших аспектів та перспектив побутування цих мов у їхніх соціумах.

Проте, нажаль, автори зазначених видань продовжують сумну традицію радянського часу, коли соціолінгвістичні проблеми, зокрема білінгвізм, розглядались винятково на мовному матеріалі зарубіжних країн. Це було вимушеним підходом, так як публічне обговорення проблем мовної ситуації в Україні було неможливим і Ю.Жлуктенко, зокрема, аналізував натомість білінгвізм українців у англомовному світі та інтерференційні впливи англійської мови на українську на різних структурних рівнях мови.

Водночас, попри наведені зауваження слід визнати, що несформованість української перспективи є об'єктивно зумовленою і, зважаючи на зародковий стан українських соціолінгвістичних студій, автори могли свідомо обмежувати включення даних, які, з їхнього погляду, носили гіпотетичний характер. Окрім того, слід зазначити, що дані міркування є радше відображенням власних роздумів їхніх авторів на задану тему, аніж критикою рецензованих праць. Вони лише свідчать про складність та актуальність проблем сучасного перекладознавства та словникарства, зокрема тих, що пов'язані із укладанням підручників та метамовних словників-довідників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антошкіна Л.І., Красовська Г.М., Сигеда П.І., Сухомлинов П.М. Соціолінгвістика: навчальний посібник/Л.І. Антошкіна, Г.М. Красовська, П.І. Сигеда, П.М. Сухомлинов – Донецьк: ТОВ Юго-Восток ЛТД, 2007 – 360 с.
2. Масенко Л. Т. Нариси із соціолінгвістики/ Лариса Масенко. – К: Видавничий дім "КМА", 2010. – 243с.
3. Мацюк Г.П. До витоків соціолінгвістики: Соціологічний напрям у мовознавстві/Г.П. Мацюк. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – 432 с.
4. Мацюк Г.П. Прикладна соціолінгвістика: Питання мовної політики / Г.П. Мацюк. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. – 212с.
5. Ніколенко А. Г. Соціальні аспекти мовлення/А. Г. Ніколенко. – Вінниця: Нова книга, 2005. – 256с.
6. Олікова М.О. Словник соціолінгвістичних та етнолінгвістичних термінів/М.О.Олікова, А.А. Семенюк, О.М. Тарнавська – Луцьк: РВВ.Волин.нац.ун-ту ім. Лесі Українки, 2010. – 364с.
7. Bakhtine M. Le Marxisme et la philosophie du langage, essai d'application de la méthode sociologique en linguistique / Mickanl Bakhtine. – Paris: Minuit, 1977. – 236 p.